

Printing Area

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary.

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

5.395

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 3418002

<http://www.printingarea.blogspot.com>

☞ Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ☜

Editorial Board & review Committee• **Chief Editor****Dr Gholap Babu Ganpat**Parli_Vajinath, Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695vidyawarta@gmail.com• **M.Saleem**

saien Ghulam street

Fatehgarh Sialkot city

Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134022

saleem.1938@hotmail.com• **Dr. Momin Mujtaba**

Faculty Member, Dept. of Business Admin.

Prince Salman Bin AbdulAziz University

Ministry of Higher Education, Kingdom of Saudi

Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

• **N.Nagendrakumar**

115/478, Campus road,

Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),

Trincomalee, Sri Lanka

nagendrakumarn@esn.ac.lk• **Dr. Vikas Sudam Padalkar**vikaspadalkar@gmail.com

Cell. +91 98908 13228 (India),

+ 81 90969 83228 (Japan)

• **Dr. Wankhede Umakant**

Navgan College, Parli –v Dist. Beed

Pin 431126 Maharashtra

Mobi.9421336952

umakantwankhede@rediffmail.com• **Dr. Basantani Vinita**

B-2/8, Sukhwani Paradise,

Behind Hotel Ganesh, Pimpri,

Pune-17 Cell: 09405429484,

• **Dr. Bharat Upadhya**

Post.Warnanagar, Tq.Panhala,

Dist.Kolhapur-4316113

Mobi.7588266926

• **Jubraj Khamari**

AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela

Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)

Mob. No. – 09827983437

jubrajkhamari@gmail.com• **Krupa Sophia Livingston**

289/55, Vasanthapuram,

ICMC, Chinna Thirupathy Post,

Salem- 636008 +919655554464

davidswbts@gmail.com• **Dr. Wagh Anand**

Dept. Of Lifelong Learning and Extension

Dr B A M U Aurangabad pin 431004

Mobi. 9545778985

wagh.anand915@gmail.com• **Dr. Ambhore Shankar**

Jalna, Maharashtra

shankar296@gmail.com

Mobi.9422215556

• **Dr. Ashish Kumar**

A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085

Ph.no: 09811055359

• **Prof. Surwade Yogesh**

Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004

Cell No: +919860768499

yogeshps85@gmail.com• **Dr. Deepak Vishwasrao Patil,**

At.Post.Saundhane, Near

Kalavishwa Computer, Tq.Dist.Dhule-424002.

Mobi. 9923811609

patildipak22583@gmail.com• **Dr. Vidhya.M.Patwari**

Vanshree Nagar, Behind Hotel

Dawat, Mantha Road, Jalna-431203

Mobi.9422479302

patwarivm@rediffmail.com• **Dr. Varma Anju**

Assistant Professor, Dept. of Education,

Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102

GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)

anjuverma2009@rediffmail.com• **Dr. Pramod Bhagwan Padwal**

Associate Professor, Department of Marathi

Banaras Hindu University,

Varanasi-221005.(Uttar Pradesh)

Mobi. 9450533466

pbpadwal@gmail.com

- **Dr. Nilendra Lokhande**
Head-Department of Commerce,
S.N.D.T. College of Arts & S.C.B.College of Comm. &
Sci., S. N. D. T. Women's University,
Mumbai-20. Mobile: 98 21 230 230
Email: lokhandend@gmail.com
- **Dr. Bhairulal Yadav**
Assistant Professor,
Department of Geography
Visva-Bharati University,Santiniketan,
West Bengal 731 235,Mob. +91 8670027217
blal.yadav@gmail.com
- **Dr. Madan Mohan Joshi**
Asst.Professor of History, School of Social Sciences
Uttarakhand Open University, Haldwani (Uk)
Cell nos. 09690676632,09412924858
mmjoshi@uou.ac.in
- **Dr.Seema Sharma (Tiwari)**
Assistant Professor-Political Science,
Govt. M.L.B. Girls P.G. College, KilaBhavan, Indore-66
Mob: 9425904160
seemasharmam4@gmail.com
- **Dr. N.D. Choudhari**
Dept. of Marathi
Anandrao Dhonde Alias Babaji College,
Kada, Tal-Ashti, Dist- Beed (India) Mobi. 7350474989
ndbchoudhari@gmail.com
- **Dr. Yallawad Rajkumar**
Lt. Laxmibai Deshmukh Mahila College,
Parli v. Dist. Beed,Pin. 431515,
Mobi. 9881294195
- **Dr. Awasthi Sudarshan**
Navgan college, Parli Vajjnath
Dist. Beed Pin.431515, Mobi.9960127866
sudarshanawasthi@gmail.com
- **Dr. Ravindranath Kewat**
Teacher Colony, Bamni- Bllarpur, TQ. Ballarpur
Dist. Chandrapur Pin 442701, Mobi- 9421715172
kwmmballarpur@rediffmail.com
- **DR.PIYUSH PANDDEY**
371 H POCKET II, MAYUR VIHAR PHASE I
NEW DELHI 110091,Mobi:9871415353
opiyushpandey@gmail.com
- **Dr. M.SURESH BABU,**
Librarian,
C.M.R. College of Engineering & Technology
(Autonomous). Kandlakoya, Medchal Road,
Hyderabad - 501 401
Mobile : 9492759646
drsureshsvu@gmail.com
- **Dr. DEEPAK NEMA**
S/O Dr. B.D. Nema, Near Prem Nagar Power House,
Satna-485001,Contact No.8989469156,
Email: dnema14@gmail.com
- **Dr. Neeraj Kumar Shukla**
HEAD, Department of B.Ed. Government
Post Graduate College Kashipur, Udham
Singh Nagar, Uttarakhand, India 244713
9450223977
nshuklan@gmail.com
- **Sunil S Trivedi**
Rameshwar Park,B/h Navarang Society,
Mogri-388345 Ta & Di: Anand
Mob: 9727290344, 8866465904
trivediss@ymail.com
- **Dr. Anil Kumar Singh**
H.O.D. Library & Information Science
Nandini Nagar P.G. College
Nawabganj, Gonda
Email-singh.anil224001@gmail.com
Mob-09793054919
- **Dr. Preeti Sarda,**
Flat No.505Amrapali Arcade, Street
No.10, Himayat Nagar, Hyderabad.-500029,
Telangana . Mob.08374378080
pribhala@gmail.com
- **Ramakant Ambadas Choudhari**
Plot No. 43 B / Vidyavihar Colony Part -01,
SHIRPUR , DIST- DHULE (MH) 425405
Mobi – 7588736283
rac2722@gmail.com
- **Dr. Dinesh Kumar Charan**
Associate Professor and HOD-History Dept.,
Govt.Lohia College Churu (Rajasthan) India
Pin- 331001
Mob. No.-9414305804

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed Pin-431126 (Maharashtra)
vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

Undertaking/ Copyright Form

The Submitted manuscript/paper is original, exclusive and unpublished material. It is not under consideration for publication elsewhere. Further, it will not be submitted for publication elsewhere, until a decision is conveyed regarding its acceptability for publication in Harshwardhan Publication Pvt. Ltd. Published research journal. I/we also grant permission to organizer for making necessary changes in the title and content of the paper, if required, while being considered for publication. The undersigned hereby represents and warrants that the paper is original and that he/she is the author of the paper, except for material that is clearly identified as to its original source, with permission notices from the copyright owners where required.

I am sending the present research paper by verifying all the permissions regarding the publication. I have seen all related online details and I have kept the copy of those details with me.

Details of Authors & Paper

- Title of the research paper _____
- Language for the presentation: Marathi Hindi English
- Author Name 1 : Dr./Prof. _____
- Author Name 2 : Dr./Prof. _____
- Institution/Organization: _____
- Correspondence Address: _____
- _____ State _____ Pin:
- Contact No.1. Contact No.2.
- Mail id: 1 _____
- Date _____ Signature of the participant _____

Note : This undertaking/agreement is to be signed by at least one of the authors who have obtained the assent of the co-author(s) where applicable.

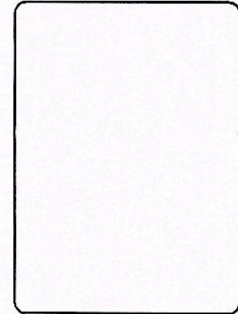
Send Copyright Declaration form scan copy after sign on it to :
vidyawarta@gmail.com, printingareahp@gmail.com

Any help plz call on : 09850203295, 07588057695

Membership Form

TO,

Publisher,
Harshwardhan Publication Pvt. Ltd.
 At.Post.Limbaganesh Tq.Dist.Beed
 Pin: 431126 (Maharashtra)

I desire to be a member of your interdisciplinary journal . Please post me regularly issues of the journal.

Details of Member

Name of Institution/Organization/ Member _____

Designation: _____ Subject : _____

Correspondence Address: _____

_____ State _____ Pin: _____

Contact No.1. _____ Contact No.2. _____

Mail id: 1 _____ Mail id: 2 _____

Fees Details _____

Required Journal Name: _____

Date _____ Signature of the participant _____

Note : Send Membership Form scanned copy & Deposited bank slip : vidyawarta@gmail.com, printingareaahp@gmail.com, Any help plz call on :09850203295, 07588057695

<https://sites.google.com/site/vidyawartajournal>

द गॅज़ेट ऑफ इंडिया, १८ जुलाई २०१८ को प्रकाशित किये गये राजपत्र में विश्वविद्यालय अनुदान आयोगने शिक्षकों और अन्य शिक्षक कर्मचारियों को न्यूनतम अर्हता के बारे में विनियम जारी किया है, जिसमें पृष्ठ संख्या १०५ पर peer reviewed जर्नल्स API स्कोअर या प्रमोशन के लिए मान्य किये जाएंगे ऐसा लिखा है । ये राजपत्र निम्न लिंक पर अक्लेबल है कृपया डाउनलोड करके देखिये।

https://www.ugc.ac.in/pdfnews/4033931_UGC-Regulation_min_Qualification_Jul2018.pdf

More Details

https://www.youtube.com/watch?v=g_fzq2Mi7yM&t=4s

रजिस्ट्री सं० डी० एल०-33004/99

REGD. NO. D. L.-33004/99

भारत का राजपत्र The Gazette of India

असाधारण

EXTRAORDINARY

भाग III—खण्ड 4

PART III—Section 4

प्राधिकार से प्रकाशित

PUBLISHED BY AUTHORITY

सं. 271]

नई दिल्ली, बुधवार, जुलाई 18, 2018/आषाढ़ 27, 1940

No. 271]

NEW DELHI, WEDNESDAY, JULY 18, 2018/ASHADHA 27, 1940

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग

अधिसूचना

नई दिल्ली, 18 जुलाई, 2018

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (विश्वविद्यालय और महाविद्यालयों में शिक्षकों और अन्य शैक्षिक कर्मचारियों की नियुक्ति हेतु न्यूनतम अर्हता तथा उच्चतर शिक्षा में मानकों के रखरखाव हेतु अन्य उपाय संबंधी विनियम, 2018

Table 2**Methodology for University and College Teachers for calculating Academic/Research Score**

(Assessment must be based on evidence produced by the teacher such as: copy of publications, project sanction letter, utilization and completion certificates issued by the University and acknowledgements for patent filing and approval letters, students' Ph.D. award letter, etc.,)

S.N.	Academic/Research Activity	Faculty of Sciences /Engineering / Agriculture / Medical /Veterinary Sciences	Faculty of Languages / Humanities / Arts / Social Sciences / Library /Education / Physical Education / Commerce / Management & other related disciplines
1.	Research Papers in Peer-Reviewed or UGC listed Journals	08 per paper	10 per paper
2.	Publications (other than Research papers)		
	(a) Books authored which are published by ;		
	International publishers	12	12
	National Publishers	10	10
	Chapter in Edited Book	05	05
	Editor of Book by International Publisher	10	10
	Editor of Book by National Publisher	08	08
	(b) Translation works in Indian and Foreign Languages by qualified faculties		
	Chapter or Research paper	03	03
	Book	08	08
3.	Creation of ICT mediated Teaching Learning pedagogy and content and development of new and innovative courses and curricula		
	(a) Development of Innovative pedagogy	05	05
	(b) Design of new curricula and courses	02 per curricula/course	02 per curricula/course
	(c) MOOCs		
	Development of complete MOOCs in 4 quadrants (4 credit course)(In case of MOOCs of lesser credits 05 marks/credit)	20	20
	MOOCs (developed in 4 quadrant) per module/lecture	05	05
	Content writer/subject matter expert for each module of MOOCs (at least one quadrant)	02	02
	Course Coordinator for MOOCs (4 credit course)(In case of MOOCs of lesser credits 02 marks/credit)	08	08
	(d) E-Content		
	Development of e-Content in 4 quadrants for a complete course/e-book	12	12
	e-Content (developed in 4 quadrants) per module	05	05
	Contribution to development of e-content module in complete course/paper/e-book (at least one quadrant)	02	02
	Editor of e-content for complete course/ paper /e-book	10	10
4	(a) Research guidance		

Editors Message

“The Higher Education is that which does not merely give us information but makes our life in harmony with all existence”- **Rabindranath Tagore.**

Education is the best thing that can happen in one's life. It not only inculcates social, economic and cultural awareness but is also an important medium for enhancing values among the human beings. It is true that education has a greater role in contributing to our nation's future in terms of growth, prosperity, social equity and the true realisation of our large talent pool.

The higher education system plays a vital role in the social and economic development of a nation. Higher education has formed a continuum and a basis for the progress of human society. It shapes the individual lives, the economy and the society.

Institutes of higher education have always been created and shaped by the interests of the ruling classes and elites in the societies in which they existed. This means they serve to reinforce the economic, political, ideological and cultural interests of those who create them, fund them, and populate them.

Education is recognized as one of the life of the critical elements of the national development effort and higher education in particular is of vital importance for the nation. Indian higher education landscape is changing rapidly. Demographic bulge, expanding school education and rising aspirations has put considerable pressure for expansion of higher education due to the country's rapid economic growth, rising incomes outward orientation and growing optimism.

The role of higher education in promoting and facilitating the flow of knowledge and learning to society is universally recognized. Higher education institution through their contact with student volunteers, external organizations acts as valuable repositories of talent, creativity and enthusiasm. It helps in building trust and mutual understanding by engaging public with its activities.

-- Dr. Bapug Gholap

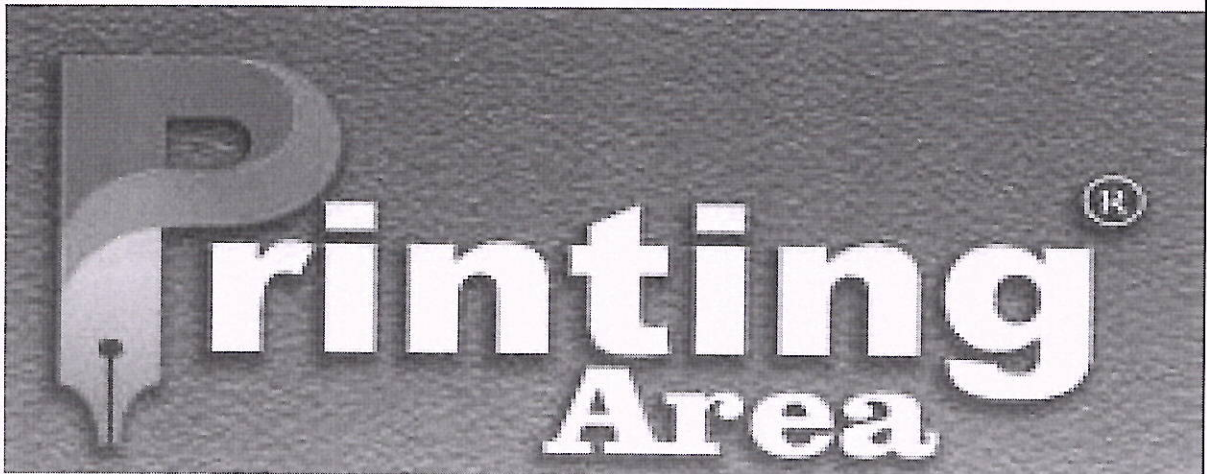
INDEX

01) Challenges and Prospects of Rural Marketing in India
Dr. N. H. AWADE, Dist. Nanded (Maharashtra)	14
02) PUBLIC INTEREST LITIGATION IN INDIA (WITH SPECIAL REFERENCE ADVANTAGES ...
Rishu Dev Bansal, Bikaner (Raj.)	17
03) IMPACT OF PRIVATIZATION ON HIGHER EDUCATION: INDIAN OVERVIEW
DR. MANOJ SINGH BISHT & MR. HEM CHANDRA BHATT, Distt. Chamoli	23
04) Efficacy on growth of Macrophomina Phaseolina with Effect of acetone ...
M. M. Dudhbhate & B. M. Kareppa, Dist. Parbhani, (M.S.)	30
05) Teaching Commerce at undergraduate level in rural areas: Problems ...
Dr. Kashide Suresh Sahebrao, Dist. Nanded (M.S)	32
06) Interpretation of symbols used in Samuel Beckett's Endgame
Prof. Dr. Aparna Mahajan, Chakan	34
07) Inner Line Permit (ILP): a study of Andaman and Nicobar Islands with ...
Dr. R. V. R. Murthy, Mayabunder	38
08) A Study on Structure of Insurance Sector in India
Dr. Saurabh Garg & Navdeep Dadhich, Sri Ganganagar	42
09) LEFTIST TERRORISM MOVEMENT IN UNITED STATES
Nilambar Saraka, Utkal University	49
10) Study of Students' Learning of Political Science at Senior Secondary Level
Owais Ahamd Siddiqui	53
11) Impact of Foreign Investment on Development of Maharashtra
Pallavi Vijay Nikhal & Fulsing Navalsing Mahajan, Dist:- Jalgaon	59
12) The study about effects of saline water on the social and economic ...
DR. MANISHKUMAR M. PATEL, VISNAGAR	62
13) REGIONAL DISPARITIES INFRASTRUCTURAL DEVELOPMENT : A STUDY
ANKITA PURWAR, Jhansi (U.P.)	64

14) A thematic approach to the short stories of Nadine Gordimer Vishnu Pundali Shekokar & Dr. MANGESH ADGOKAR, Jhunjhunu, Rajasthan	66
15) Erosion of Traditional Knowledge and the Need for Institutionalisation in ... Dr. Suresh Babu P., Changanacherry	69
16) Challenges and Problems for Indian Economy due to Population Explosion Dr. Tiparse Ashok P., Dist. Nanded	74
17) Gender Justice and Issue of Child Custody Rajendra Prasad Verma, Bikaner(Rajasthan)	79
18) A Study of Subalterns: African-American and Dalit Literature Dr. Santosh L. Wankhede, Dist: Jalna	85
19) Teaching of Political Science Curriculum at B.Ed. Level: A Review Owais Ahmad Siddiqui	90
20) अण्णाभाऊ साठे यांची कांदबरी डॉ. गोविंद उफाडे, लातूर	96
21) भारतीय आदिवासी - लक्षणे आणि त्यांचे सांस्कृतिक व धार्मिक जीवन प्रा. सतिष प्रकाश अहिरे, ता. जि. धुळे (महाराष्ट्र)	101
22) धुळे, जिल्हा व शहरातील बालकामगार : संख्यात्मक स्थितीचा अभ्यास प्रा. डॉ. तलवारे जितेंद्र दगडु & प्रा. देसले सुरेश रमण, जि. धुळे	104
23) विदर्भ व मराठवाड्यातील सिंचन अनुशेषाची सद्यस्थिती गायकवाड अमोल पांडुरंग, औरंगाबाद	108
24) श्री.समर्थ रामदास स्वामींची जन्मभूमी श्री क्षेत्र जांबसमर्थ परिसराचा र - एक भौगोलिक अभ्यास प्रा.डॉ. भाऊसाहेब सोनाजी देवकर, जि. जालना	110
25) मराठीचा भाषालक्ष्यी अभ्यासक्रम : अध्यापनाच्या दिशा डॉ. विठ्ठल जंबाले, देगलूर	116
26) भारतीय महिलांचे सामाजिक क्षेत्रातील ऐतिहासिक योगदान : प्रा.डॉ. गजानन नत्थुजी कळंबे, भंडारा	121

27) संतांच्या भक्तिचळवळीत स्त्री-संतकवयित्रीचे योगदान प्रा.डॉ. विनोद अवधूतराव कोकणे, जि. अमरावती	124
28) महात्मा गांधी आणि धर्म डॉ. किरण जयदेव सावे, ता. जि. पालघर	129
29) महाराष्ट्रातील लोककला प्रा.डॉ. डी. एम. शेते, ता. श्रीगोंदा	134
30) भारतीय समाजशास्त्राची शतकपूर्ती : स्थिती आणि स्थित्यंतरे डॉ. धनंजय का. सोनटक्के, वर्धा	142
31) जयवंतराव सावंत वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पुणे येथील विद्यार्थ्यांचा ई-... प्रा. अमृता रविकीरण शिंदे, बारामती	149
32) बालहक्कांबाबत पालकांमध्ये असलेली जागरूकता डॉ. गणेश आर. गाडेकर, चवतमाळ	152
33) डिग्रस उच्च पातळी बंधान्यातून निर्माण झालेल्या सिंचनाचा पीक रचनेवरील परिणाम प्रा.डॉ. आर. एम. भालेराव & श्री. जगन्नाथ शिवाजीराव गव्हाणे, परभणी	158
34) घनकचरा व्यवस्थापन करणा-या गृहिणीचा पर्यावरण संरक्षण व्यवस्थापनामागील दृष्टिकोन डॉ. राहुल जी. गोंडाणे, चवतमाळ	161
35) भारतीय संविधान में महिलाओं के लिए प्रावधान प्रतिभा अवस्थी, ग्वालियर	169
36) अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया के रचनात्मक आयोजन के लिए बहुमाध्यमों ... डॉ. संभाजी संतोष पाटील, धुलियाँ	172
37) भारतीय ऐतिहासिक स्रोतों में दलित विमर्श का अनुशीलन संजय दास, बोधगया	179
38) सूक्ष्म उद्योगों को बढ़ावा देने में मध्य प्रदेश खादी एवं ग्रामोद्योग बोर्ड की भूमिका रेणु शर्मा, डॉ. भारत सिंह गोयल & डॉ. संजय जैन, भोपाल म.प्र.	182
39) 'कथेत्तर गद्य विधाएँ - प्रतिनिधी रचनाएँ' में सम्मिलित रचनाओं का अनुशीलन प्रा. डॉ. खाती व्ही. शेलार, जि. जलगाँव (महाराष्ट्र)	185

- 40) भाषावाद प्रांत रचना पर बाबा साहब के विचार
Shivu Kumar, Himachal Pradesh ||189
- 41) बाल अपराधी को सरकार द्वारा शिक्षा में दी जाने वाली सुविधाओं से उसके भविष्य...
डॉ. वर्षा तिवारी & डॉ. अन्तिमबाला पाण्डेय, उज्जैन (म.प्र.) ||191
- 42) शाहू छत्रपति का शिक्षा के क्षेत्र में योगदान
अमिता वानखेड़े, इन्दौर (म.प्र.) ||194

महात्मा गांधी आणि धर्म

डॉ. किरण जयदेव सावे

प्राचार्य,

सोनोपंत दांडेकर महाविद्यालय पालघर, ता. जि. पालघर

प्रास्ताविक :

स्वतःच्या नावावर कुठलाही धार्मिक चमत्कार न करणारे किंवा न मानणारे गांधीजी हे आधुनिक धर्म सुधारक होते. स्वतःला 'सनातनी हिंदू' म्हणविणाऱ्या गांधीजींनी जीवनातल्या प्रत्येक क्षेत्रात धर्माची एक महत्वाची भूमिका मानली. 'जो रोजच्या जीवनातले प्रश्न सोडवतो तो धर्म' असे सांगून गांधीजींनी पारंपारिक हिंदू धर्माला नवे स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी धर्मातर्गत असणार्या सर्व अंध रुढींचा खुला विरोध केला. धर्माचे दरवाजे सर्व जाती, वर्ण, पंथ, स्त्रिया यांच्यासाठी सताड मोकळे केले. म्हणूनच गांधीजींच्या धर्मविषयक मतांचा प्रचलित संदर्भात वेध घेणे आवश्यक ठरते.

गांधीजींची धर्मविषयक संकल्पना:

मी पूर्णतः धार्मिक मनुष्य आहे असे गांधीजी म्हणत असत. त्यांच्या धर्मविषयक विचारांची व्याप्ती व खोली लक्षात न आल्यामुळे अनेकांचे त्यांच्याविषयी गैरसमज व्हायचे. ते सनातन हिंदूधर्मातील प्रतीके, भाषा वापरत म्हणून पुरोगाम्यांचा त्यांच्यावर राग असायचा. ते धर्मातर्गत अनेक अनिष्ट रुढींचा विशेषतः अस्पृश्यतेचा विरोध करायचे म्हणून पारंपरिक धर्ममार्तंडांचा त्यांच्यावर राग असायचा.

टॉलस्टायच्या 'द किंगडम ऑफ द गॉड इज विदिन यू' आणि रस्किनच्या 'अन टू धिस लास्ट', या पुस्तकांनी आणि भगवद्गीता ग्रंथाने त्यांची वैचारिक व धार्मिक जडणघडण झाली.

गांधीजींनी धर्माच्या गूढ तत्वावर किंवा निवृत्तिपर

पक्षावर फारसा जोर दिला नाही. धर्मासंबंधीच्या विद्वतेचा त्यांचा दावा कधीच नव्हता. पण प्रत्येक गोष्ट बुद्धीच्या कसोटीवर कसून पाहायची त्यांना सवय होती. धर्माच्या उपयुक्ततेच्या संदर्भातही त्यांनी याच नियमाचा वापर केला. माणसाच्या रोजच्या जीवनातील प्रश्न सोडवण्यास मदत करणार्याच धर्मतत्वांनाच त्यांच्यालेखी प्राधान्य होते. गांधीजी स्वतःला 'सनातनी हिंदू' म्हणवून घ्यायचे. त्यांचा वेद, उपनिषदे, पुराणादि हिंदू धर्मग्रंथावर ही विश्वास होता.

मूर्तिपूजेवर त्यांचा अविश्वास नव्हता. पण स्वतः त्यांनी मूर्तीची उपासना फारशी केलीच नाही. ईश्वर आहे, पण सत्य हाच ईश्वर आहे असे ते मानित. ईश्वर त्यांनी मानव रूपात आणला नाही. एका निराकार, निर्गुण व निष्कलंक रूपात ते ईश्वराला पाहत असत.

धर्मग्रंथातील जी वचने सत्य, अहिंसा व ब्रह्मचर्य यांच्याविरुद्ध जातील ती कुठुनही आली असली तरी त्यांना ते अप्रमाण मानित.

चार वर्णाव्यतिरिक्त वर्ण नाही. वर्णाव्यवस्थेचा जातीशी काहीही संबंध नाही. वर्णाश्रम हा नियम आहे. वर्णावर्णात उच्च-नीच भेद ठेवणे हे पाप आहे. जाती नष्ट करायला हव्यात. त्या हिंदूधर्मावरची बांडगुळे आहेत असे त्यांचे स्पष्ट मत होते.

अस्पृश्यता हा हिंदूधर्मावरील कलंक आहे आणि तो नष्ट करायलाच हवा. एखाद्या ब्राह्मणाने शूद्र मुलीशी किंवा शूद्राने ब्राह्मण मुलीशी लग्न केले तर त्यात वर्णधर्माचा कुठलाही भंग होत नाही असे ते मानत.

चार आश्रम हा हिंदूधर्माचा महत्वाचा शास्त्रीय शोध आहे. उत्तम समाजधारणेसाठी आश्रम धर्म पाळणे सोयीचे होते. चारही आश्रमात संन्यासाश्रम श्रेष्ठ आहे. कारण त्यात स्वतः आदर्श जीवन जगून इतरांना त्याचा धडा द्यावयाचा असतो.

ईश्वराला प्राप्त करण्यासाठी तीर्थयात्रा करण्याची, तुपाचे दिवे लावण्याची व प्रभूच्या मूर्तीला न्हावू घालून अबीर गुलाल उधळण्याची गरज नाही, तो तर आपल्या हृदयातच वास करीत असतो.

आपला अंतरात्मा जे सत्य मानतो त्याचे आपण

अनुसरण करावे. याहून उत्तम धर्म मी जाणत नाही असे ते म्हणत.

गांधीजींच्या मते मी जो हिंदूधर्म मानतो तो संकुचित धर्म नाही. काळाइतकाच पुरातन असा हा भव्य विकासाक्षम धर्म आहे आणि जो स्वतःमध्ये झरुष्ट्र, मोझेस, ख्रिस्त, महमद, नानक आणि असेच इतर अवतारी पुरुष या सर्वांचे उपदेश समाविष्ट करतो.

अनेक धार्मिक विधी असे आहेत ज्याचे प्रयोजन पूर्वी काहीही असो आज ते उरलेले नाही. उदाहरणार्थ, श्राध्दविधी व यज्ञविधी. नव्या पिढीने अशा अनेक जुन्या विधींना नव्या काळाला अनुसरून आणि उपयुक्त असे नवे रूप व नवा अर्थसुध्दा देऊन एक स्वतंत्र मार्ग आखावा.

क्रमाक्रमाने स्वतःच्या दोषांमधून मुक्त होणे म्हणजे मोक्ष होय. परमेश्वराशी तादात्म्य पावण्यासाठी अहिंसा (प्रेम) हे एकमेव साधन आहे, असे त्यांचे मत होते. प्रार्थना हे आत्मशुध्दीचे साधन आहे. 'स्व'शी तादात्म्य म्हणजे प्रार्थना.

श्री रायचंद भाईंनी गांधीजींना एक महत्वाची गोष्ट सांगितली होती. "आपण कुठले सिध्दान्त मानतो हे महत्वाचे नाही, आपण जीवन कसे जगतो हे महत्वाचे आहे" गांधीजी आपल्या आयुष्यात जे सिध्दान्त मानीत ते जीवनात पुरेपूर उतरावेत यासाठी पराकोटीची धडपड करीत. गीता हा त्यांचा आध्यात्मिक शब्दकोश होता व माझे जीवन शंभर टक्के गीतेत सांगितल्याप्रमाणे कर्माशी संलग्न होण्यासाठी मी प्रयत्न करतो असे ते सांगत असत.

हिंदूधर्माची श्रेष्ठता मान्य करूनही त्यांनी या धर्मात असलेल्या अनेक अपप्रवृत्तींवर अगदी कडाडून तीक्ष्ण हल्ले चढविले. कलकत्ता येथील कालीच्या मंदिरात होणारी पशूहत्या, वाराणसी व इतरत्र पुरोहित वर्ग दाखवत असलेला लोभीपणा, पडदा प्रथा, हुंडा, बालविवाह, अकाली वैधव्य या सर्व गोष्टींचा त्यांनी तीव्र निषेध केला.

सन १९१८ साली ते असे म्हणाले होते की, "स्त्री ही पुरुषांची सहचारी असून तिची बौध्दिक कुवत पुरुषांइतकीच आहे. तिला पुरुषांइतकाच स्वातंत्र्याचा हक्क आहे."

खरे तर हिंदूधर्माच्या इतिहासात गांधीजींचे नाव एक सृजनशील विचारक व क्रांतिकारी परिवर्तनशील नेता म्हणून घ्यावे लागेल. त्यांनी धर्माचा एक हत्यार म्हणून राजकारणात उपयोग केला नाही.

भारतातल्या अनेक मोठ्या नेत्यांना कुठल्या न कुठल्या जातीने वाटून घेतले असे दुर्दैवाने म्हणावेसे वाटते परंतु ज्यांना सर्व धर्मातले अनुयायी मिळाले व सर्वांनी ज्यांना आपला नेता मानले असे गांधीजी एकटेच होते.

गांधीजींनी गीतेचा स्वतंत्र अर्थ लावला तसा भागवताचाही लावला. धार्मिक संकल्पनांचे व रीतिरिवाजाचे अर्थ आपली सद्सद्विवेकबुध्दी व तर्क यांच्या आधारे लावायचे असतात असे त्यांचे मत होते. मुख्य म्हणजे गांधीजी स्वतःच्या मताविषयी कधीही आग्रही नव्हते. "मी स्वतःच्या विचाराने बनवलेली मते आणि काढलेले निष्कर्ष अंतिम नाहीत. त्यात बदल होऊ शकतो." असे ते म्हणायचे. गांधीजींच्या आश्रमात अनेक जाती-धर्मांची माणसे होती पण त्यापैकी कधीही कुणालाही त्यांनी धर्मपरिवर्तनाचा सल्ला दिला नाही. स्वखुशीने कुणी या धर्मातून त्या धर्मात गेले तर त्याला त्यांची आडकाठी नव्हती.

गांधीजींचा अहिंसा-विचार पूर्णतः स्वतंत्र होता व अहिंसेच्या श्रेष्ठतेविषयी त्यांना कुठल्याही धर्मग्रंथाचा आधार घेण्याची आवश्यकता वाटत नव्हती.

१९२० साली त्यांनी लिहिले की, "धर्म सतत अंतःकरण शुध्दी करीत असतो. धर्म म्हणजे मानवी प्रकृतीतील शाश्वत सत्य. सर्व चराचर सृष्टीत ओतप्रोत असलेला व परस्परांवर समभाव प्रकट करतो तो धर्म. हा धर्म द्वेष व कलह निर्माण करीत नाही. रक्तपात शिकवीत नाही. हत्या करायला सांगत नाही. या चराचर सृष्टीचा एक नियंता आहे. या विश्वाचे चलनवलन ज्या नैतिक शक्तीच्या आधारावर चालते त्या शक्तीच्या नियमांवर श्रध्दा म्हणजे धर्म."

गांधीजींनी वेगवेगळ्या पध्दतीने धर्माची व्याख्या केली. मुख्य म्हणजे त्यांनी ज्या ज्या कसोट्या धर्माला लावल्या त्या सर्वांचे पालन आधी करून दाखवले. बुध्द, येशू, ज्ञानेश्वर, कबीर या सर्वांचे एक अद्भूत रसायन त्यांच्यात होते. ते कबिराप्रमाणे अनेक परस्पर

विरोधी तत्त्वाच्या संगम बिंदूवर उभे असलेले दिसतात. त्यामुळे त्यांच्यात जेवढी परतत्वाभिमुखता होती तेवढीच भौतिकता होती. जेवढे वैयक्तिक स्वतंत्रेला ते महत्त्व देत तेवढेच व्रतग्रहणालाही देत. एकीकडे ते परंपराप्रिय होते तर दुसरीकडे परिवर्तनवादी. अहिंसा हा त्यांच्या जीवनाचा मूलमंत्र असला तरी त्यांचे सगळे आयुष्यसंघर्षावरच उभे होते. प्रत्येक व्यक्तीमध्ये सत्याचा एक अंश असतोच असे गांधीजी मानायचे. त्यामुळे व्यक्तीच्या परिवर्तनावर त्यांचा विश्वास होता. दक्षिण आफ्रिकेत असताना त्यांनी सर्वधर्मांचा तौलनिक अभ्यास केला होता व पूर्ण विचारांती त्यांचे हे मत झाले होते की कुठलाही धर्म परिपूर्ण नाही.

गीता असो, बायबल असो की कुराण असो या सर्वांची रचना कुणी ईश्वराने केली आहे असे ते मानीत नव्हते. हे धर्मग्रंथ आहेत पण ते परिवर्तनीय आहेत असे त्यांचे मत होते.

गांधीजींनी प्रयुक्त केलेल्या स्वराज्य, सर्वोदय, अहिंसा, सत्याग्रह, रामराज्य यापैकी कुठल्याही शब्दाला परंपरेने आलेला धार्मिक अर्थ नाही. उलट अनेक शब्दांना त्यांनी एक नवा धार्मिक अर्थ प्राप्त करून दिला. त्यांच्यामुळे तुरुंग हे मंदिरे ठरली व हजारो स्त्री-पुरुष काय पण लहान मुलेसुद्धा तुरुंगात दाखल झाली. रामराज्य सर्व पध्दतीच्या शोषणापासून मुक्त असलेले राज्य ठरले. प्रार्थना 'स्व' ला भेटण्याची प्रक्रिया ठरली. नेहमी खुल्या आकाशाखाली व जमिनीवर बसून होणारी त्यांची प्रातःकालीन व सायंकाळीन प्रार्थना शेवटची गोळी लागेपर्यंत एका सेकंदानेही चुकली नव्हती.

गांधीजींना कधीही धर्माधिष्ठित राज्य नको होते हे लक्षात घ्यायला हवे. "भारतातील सारी जनता एकाच धर्माची असती तरी धर्माधिष्ठित राज्याच्या प्रस्तावाला माझा विरोध राहिल" या गांधीजींच्या म्हणण्याला खूप मोठा अर्थ होता. व्यक्ती धर्मनिष्ठ असावी, पण राज्य मात्र धर्मातीत असावे असे त्यांचे मत होते. सन १९३१ च्या कराची काँग्रेसच्या वेळीच 'राज्य सर्व धर्मांच्या बाबतीत तटस्थ राहिल' असा ठराव करण्यात आला होता. गांधी पूर्णतः धर्मपरायण होते, पण त्यांनी एका निश्चर्या राष्ट्राच्या स्थापनेसाठी

प्राण दिले."

गांधीजी : एक कृतिशील संत :

गांधीजींच्या आयुष्यात धर्मपरायणतेला महत्त्व होते, पण चमत्कारांना नव्हते हेही लक्षात घ्यायला हवे. खुद्द गांधीजींच्या नावावर कुठलाही चमत्कार प्रचलित नाही. त्यांनी कुठल्याही चमत्काराला किंवा अंधश्रद्धेला किंवा कर्मकांडाला उत्तेजन दिले नव्हते. त्यामुळे त्यांना 'कृतिशील संत' ही उपाधी होती. ते एक साधक होते परंतुत्यांचे पाय लौकिकात अगदी घट्ट रोवलेले होते. अशा लोकांची आंतरिक शक्ती निरंतर वाढत जात असते. या वाढत्या आंतरिक शक्तीचा अनुभव गांधीजींनी घेतलेला होता. अनेक दारुण प्रसंगात ते एकटे, एकाकी पडलेले दिसतात पण लोक आपल्या पाठीशी नाहीत म्हणून ते गांगरून गेले नाहीत. स्वतःच्या सद्सद्विवेक बुध्दीवर विश्वास ठेवून त्यांनी सर्वांच्या हिताचे निर्णय घेतले व घेतलेल्या निर्णयावर ते ठाम राहिले.

सर्वात अधिक सहिष्णू धर्म म्हणून हिंदूधर्माचा गौरव करतानाही त्यांनी प्राधान्य अहिंसेला दिले. या अहिंसाभावामुळेच सर्व प्राणिमात्राविषयीची अपरंपार करुणा त्यांच्या मनात वसत असे.

पराकाष्ठेचे मूल्यनिष्ठ जीवन जगणारा हा माणूस जीवनातील व्यावहारिक यशा-अपयशाची किंचितही पर्वा करीत नसे, हे समजून घ्यायला हवे.

गांधीजी म्हणतात कि, जगातील सर्व धर्म खरे आहेत हे माझे मत फार वर्षांपासूनचे आहे. त्या मतामागे हा विचार आहे की, आपण जगाचे न्यायाधीश होऊ नये. जगांत भेद आहेत आणि राहतीलही. ईश्वर सर्वशक्तिमान आहे. अनेक आकारांनी आणि रुपांनी तो प्रकट होतो. जर आपण शोध केला तर आपल्याला दिसून येईल की जितकी माणसे तितके धर्म आहेत. ती आपापल्या पध्दतीप्रमाणे सत्य मांडतील. कोणी दोन माणसे ते एकाच शब्दांत मांडणार नाहीत. सर्वशक्तिमान ईश्वर प्रत्येकांत वास करतो हे जरी मला माहित असले तरी आपण त्याचे अपूर्ण माध्यम आहोत. आपण सर्व भिन्न आहोत. कोणतीही दोन शरीरे एकासारखी एक नाहीत. वृक्षाची कोणतीही दोन पाने तंतोतंत बरोबर नसतात, त्यांच्यात फरक असणारच.

प्रत्येकजण आपापल्या बुद्धीप्रमाणे ईश्वराची उपासना करतो. बरे-वाईट ठरवून माझी प्रार्थना तुमच्यापेक्षा चांगली म्हणणारा मी कोण? मी मुसलमान, पारशी, ख्रिश्चन, ज्यू वगैरेना बरे-वाईट ठरविणार नाही. मी जर सत्यशोधक असेन तर तेवढेच मला पुरेसे आहे. मी अमुक रीतीने ईश्वर पाहिला म्हणून सगळ्या जगाने त्याच रीतीने तो पाहिला पाहिजे असे मी म्हणू शकत नाही. सगळे धर्म सत्य आहेत, समान आहेत. त्याचा अर्थ धार्मिक परिभाषेच्या बाबतीत ते तितकेच सत्य आहेत किंवा सर्वस्वी ते सत्य आहेत असा नाही. जसा माझा धर्म मला सत्य आहे तसाच दुसऱ्यांचा धर्म त्याला सत्य आहे. मी त्याच्या धर्माचा बरे-वाईटपणा ठरविणारा होऊ शकत नाही. ही माझी मूलभूत बैठक आहे. असे प्रतिपादन गांधीजी करतात.

गांधीजी म्हणतात, अस्पृश्यता हा हिंदूधर्मावरील कलंक आहे आणि काय वाटेल ते करून तो काढून टाकला पाहिजे. अस्पृश्यता हे विष आहे आणि जर त्यातून आपण वेळेत मुक्त झालो नाही तर हिंदूधर्माचा नाश करील.

“.....अस्पृश्यता चालू राहण्याने आज हिंदूधर्माचा हा स होत चाललेला मला दिसून येत आहे, आणि मी जसा या गोष्टीकडे बारकाईने पाहत आहे तसे तुम्ही पाहाल तर हिंदूधर्म फुटून विस्कळीत होण्याची जी क्रिया मंदगतीने होत आहे ती इतकी गतिमान होईल की ती आवरणे फारच कठीण जाईल.”

अस्पृश्यता हा प्रकार हिंदूधर्मातच केवळ आहे, त्याला बुद्धीचा आणि शास्त्रांचाही आधार नाही, आणि शास्त्रांचा जो काय अल्पस्वल्प अभ्यास मी स्वतः केला आहे आणि त्यांचा प्रगढ अभ्यास केलेल्या लोकांनी मला जे सांगितले आहे त्यावरून हिंदूधर्मात जन्मावरून अस्पृश्यतेला आधार नाही असे दिसून येते. तेव्हा अस्पृश्यता हा हिंदूधर्मावरील कलंक आहे आणि तिच्यामुळे हिंदूधर्म विनाशाप्रत जाण्याचे भय आहे हे जर तुम्हांला पटले असेल तर ती नष्ट करण्याचा तुम्ही प्रयत्न केला पाहिजे, असे ठाम प्रतिपादन ते करतात.

“धर्मरहित मनुष्य म्हणजे आधार नसलेला मनुष्य. म्हणून जीवन हे यथार्थ जर यथार्थ व्हायचे असेल तर

धर्म हा त्याचा आधार आहे, त्यावर जीवनाची इमारत रचली पाहिजे.

कोणीही मनुष्य धर्मावाचून जगू शकत नाही. धर्मावर विश्वास न ठेवणारा मनुष्यसुद्धा धर्मावाचून जगत नाही, जगू शकत नाही.”

“मी असे मानतो की आज धर्मातराचा जो अर्थ होतो त्या अर्थाने एका मनुष्याला त्याच्या धर्मातून दुसऱ्या धर्मात नेताच येणार नाही, कारण धर्म ही व्यक्ति आणि ईश्वर या उभयतांमधील अगदी वैयक्तिक बाब आहे. मी जितका आदर माझ्या धर्माविषयी बाळगतो तितकाच आदर माझ्या शेजार्यांच्या धर्माविषयी मी बाळगला पाहिजे आणि त्याच्या धर्माच्या बाबतीत माझा दृष्टीकोन वाईट राहता कामा नये. कारण माझा धर्म हा जसा मला खरा आहे तसे जगातले सर्व मुख्य धर्म त्या त्या धर्माच्या अनुयायांना खरेच आहेत असे मी मानतो. जगातील धर्मशास्त्रांचा मी पूज्यभावाने अभ्यास केलेला असल्यामुळे यत्किंचितही अडचण न येता मला त्या सर्वांतील सुंदर गोष्टी पाहता येतात. मी जसा माझा धर्म बदलण्याचा विचार करणार नाही तसा ख्रिश्चनाला, मुसलमानाला किंवा पारशाला तुझा धर्म बदल असे सांगण्याचाही विचार करणार नाही. याच्या योगाने असे होते की माझ्या धर्माचे म्हणून म्हणविणाऱ्यांच्या गंभीर उणिवा व मर्यादा जेवढ्या माझ्या लक्षात येतात तेवढ्याच इतर धर्मियांच्याही उणिवा व मर्यादा मला जाणवतात आणि माझे आचरण मी मानीत असलेल्या धर्माच्या पातळीला आणण्याचा प्रयत्न करण्यात आणि तसा सहधर्मियांना उपदेश करण्यात माझी सगळी शक्ती खर्ची पडत आहे हे पाहून इतर धर्माच्या अनुयायांना उपदेश करण्याचा विचार स्वप्नांतही मी करित नाही.”

गांधीजी सर्वधर्म समभावाचे खडे पुरस्कर्ते आहेत. स्वतःच्या आचरणातून त्यांनी ते वारंवार सिद्ध केले आहे. ते म्हणतात, “अत्यंत भाविक अंतःकरणाने, पराकाष्ठेच्या नम्रतेने, सत्याला साक्षी ठेवून आणि एका ईश्वरखेरीज कोणाचेही भय न धरता ख्रिश्चन धर्माकडे मी वळलो आणि माझ्या शोधांतून मी वेगळ्या निर्णयाला आलो. मी केवळ बायबल आणि त्याच्यावरील टीकात्मक ग्रंथ व ख्रिश्चन धर्मावरील इतर पुस्तके जी

मित्रांनी मला दिली ती वाचून थांबलो नाही. मी मनाशी म्हंटले की, जर बुद्धिवादाच्या द्वारे मला समाधान मिळवायचे असेल तर इतर धर्माच्या पवित्र ग्रंथांचासुद्धा मला अभ्यास केला पाहिजे आणि मग निवड केली पाहिजे आणि मी कुराणाकडे वळलो. ख्रिश्चन धर्माहून वेगळा जो ज्यू धर्म तो शक्य तितका समजून घेण्याचा मी प्रयत्न केला. मी झरश्रूष्ट धर्माचा अभ्यास केला आणि शेवटी अशा निर्णयाला आलो की, सगळे धर्म बरोबर आहेत, पण प्रत्येक धर्म अपूर्ण आहे, आणि तसे ते असणे स्वाभाविक आहे, कारण ते आमच्या सिमीत बुद्धीच्या साधनाने प्रकट झाले आणि पुष्कळ वेळा तर चुकीच्या स्वरूपात सांगितले गेले. सर्व धर्मात काही वचने परस्परभिन्न आणि परस्परविरोधी असल्याचेही मला आढळले आणि त्याचे मला दुःख झाले. मी स्वतःशी विचार केला की अशा गोष्टी आपल्याला नकोत. मला जर माझ्या आत्म्याचे समाधान हवे असेल तर मी निमूटपणे ईश्वराची करुणा भाकली पाहिजे आणि मला वाट दाखवायला त्याला विनविले पाहिजे. ” यामधून गांधीजीचा सर्वधर्मसमभावाचा दृष्टीकोन अभिव्यक्त होतो.

गांधीजींच्या मते धर्म म्हणजे हिंदूधर्म असे नाही, तर जो हिंदूधर्माच्याही वर आहे, जो माणसाचा स्वभाव पालटून टाकतो, जो आपल्या अंतरालयातील सत्याशी पक्की गांठ घालतो आणि अंतःकरणात नित्य शुद्ध करीत राहतो तो धर्म होय. मनुष्याच्या प्रकृतीतील ते शाश्वत तत्त्व आहेय आत्म्याची पूर्ण अभिव्यक्ती होण्यापुढे ज्याला इतर कशाचीही आवश्यकता वाटत नाही आणि आत्मदर्शन झाले नाही, आपल्या नियंत्याचे ज्ञान झाले नाही आणि त्याच्या आपल्यामधला खरा संबंध प्रतीत झाला नाही तोवर जो आत्म्याला अत्यंत बेचौन करून सोडतो तो धर्म होय.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, गांधीजी धार्मिक होते, परंतु त्यांचा धर्मातील कर्मकांड, चमत्कार यास विरोध होता. धर्माबाबतची त्यांची मते फार स्पष्ट होती. जो रोजच्या जीवनातील प्रश्न सोडवतो, तो धर्म असे ते म्हणत. गांधीजी धार्मिक क्रांतिकारक होते. धर्माचे दरवाजे त्यांनी सर्व जाती, पंथ, स्त्रिया यांना मुक्त केले. अस्पृश्यता हा हिंदूधर्मावरील कलंक आहे असे

ते म्हणत. परमेश्वराशी तादाम्य पावण्यासाठी अहिंसा (प्रेम) हे एकमेव साधन आहे असे ते म्हणत. गांधीजींनी धर्माला विविध कसोट्या लावल्या व त्याचे पालन करून दाखविले. गांधीजींनी मांडलेल्या तत्वांना जसे सर्वोदय, अहिंसा, सत्याग्रह यांना कोणत्याही धर्माचे अधिष्ठान नव्हते. परंतु गांधीजींनी या तत्वांना त्यांचा पुरस्कार करून धार्मिक अर्थ प्राप्त करून दिला. अंधश्रद्धा व कर्मकांडांना विरोध परंतु तरीही धर्मपरायणतेला महत्त्व यामुळे गांधीजींना 'एक कृतिशील संत' असे संबोधले जाई. सर्व धर्म समान आहेत. ते प्रेमाची, सत्याची शिकवण देतात. अन्य धर्मांना बरेवाईट म्हणण्याचा, त्यांना दूषणे देण्याचा अधिकार आपणास नाही असे ते म्हणत. मानवीजीवन कप्पाबंद करणे अयोग्य आहे त्यामुळे धर्म असेल तर तो जीवनाच्या लहानसहान गोष्टीतून उमटला पाहिजे असे ते म्हणत. गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून मोक्ष म्हणजे अपवित्र विचारांतून मुक्ती. सर्व धर्म समान आहेत. ज्ञान, उपासना आणि कर्म हे तन ईश्वरप्राप्तीचे मार्ग आहेत असे गांधीजींनी सांगितले.

संदर्भ :

- 1) Aspects of Gandhian Thought/ Editor Himat Jheveri/ P.351 Mani Bhavan & Gandhi Sangrahalaya.
- 2) महात्मा गांधीचे तत्वज्ञान/ डॉ. रामेश्वर भिसे/ प्रशांत पब्लिकेशन्स P. 909.
- 3) नैतिक धर्म/ मो.क. गांधी, नवजीवन प्रकाशन पृ. 80.
- 4) एकविसाव्या शतकात गांधी/ वासंती सोट/ परंधार प्रकाशन पृ. 920.
- 5) Andrews C. (1949). Mahatma Gandhi's : Ideas including selection from his writings. London : George Alien and Unwin Ltd.
- 6) Chatterjee M. (1983). Gandhis Religios Thout. London : Macmillan Press.
- 7) Einsetin A. (1696). On Peace and Gandhi, Delhi : Indian Book Company.
- 8) G.N.S, R. (1994, July 6). To each his Ambedkar. Hindustan Times.

9) Gandhi M. Collected work of Mahatma Gandhi. New Delhi : Ministry of Information.

10) Gopal S. (1983). Jawaharlal Nehru, An Anthology. Delhi : Oxford University Press.

11) Nath B. (1983). The Gandhian Perspective, Gandhi Marg, Secularism, 849.

12) Shakir M. (1969). Gandhi's concept of secularism. New Delhi : Secular Democracy.

13) Shrivastav R. Bapu's way : The relevance of Gandhi in Modern India and cv World.

महाराष्ट्रातील लोककला

प्रा.डॉ. डी. एम. शेते

सावित्रीबाई कला महाविद्यालय पिंपळगाव पिसा,
ता. श्रीगोंदा

प्रास्ताविक

महाराष्ट्र हे सांस्कृतिकदृष्ट्या संपन्न असे राज्य आहे. ग्रामीण भागातून आज ही विविध समाजगट ही संपन्नता जोपासत आहेत.समाजाच्या विविध गटांतून तयार झालेली गीते,नाचाचे प्रकार, कविता यांचा समावेश लोककलांमध्ये होतो.सर्वच लोकसाहित्य लोककला हा लोकांच्या दैनंदिन जगण्याचा अविभाज्य भाग असतो. लोकजीवनात गीत, नृत्य,नाट्य,हस्तकला इ.सर्वच आविष्कार दैनंदिन गरजेचा भाग म्हणून आविष्कृत होतात. कोणत्या ना कोणत्या कामाशी, कृतीशी त्यांचा संबंध असतो.स्त्रियांची जात्यावरची ओवीगीते, कांडपगीते, बाळाला जोजवण्याची गीते किंवा सणासुदीची क्रीडानृत्ये, उत्सवातील नृत्यनाट्ये,विधीचा भाग म्हणून काढली जाणारी चित्रे, घडवली जाणारी शिल्पे, रांगोळ्या, मूर्तिकरण या सर्व कला पारंपरिक लोकजीवनाचा अविभाज्य भाग असतो.

प्रख्यात स्विस मानसशास्त्रज्ञ कार्ल युंग यांनी अबोध समूहमनाचा सिद्धांत सांगितला आहे.ते अबोध समूहमन व्यक्तिमनातही कार्यरत असते.त्याच्या प्रेरणेने होणारे आविष्कार हे व्यक्तिनिर्मित असले,तरी समूहमनाला आवाहन करणारे असतात.समूहाला ते आपलेच वाटतात.त्यामुळे सर्व लोकलांमध्ये सहजपणणे आलेला परंपरेचा भाग दर पिढीत प्रवाहित होत असतो.सर्व लोककला एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीला आपोआप अनायासे मिळत असतात.शिवाय दर पिढी व दर व्यक्ती त्यात आपापल्या प्रकृतिपिंडानुसार आणि बदलत्या पर्यावरणानुसार भर-घटही करीत असते.त्यामुळे